ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

रससिद्धान्ते भुक्तितत्त्वमेकं परिशीलनम्

डॉ. प्रशान्तकुमार-पण्डा
सहाध्यापकः विभागाध्यक्षश्च, संस्कृतविभागः
Udayanath Autonomous College Of Science & Technology
ओडिशा

प्रबन्धसारः

विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः इति भरतस्य रससूत्रम् अवलम्ब्य चत्वारो वादाः प्रवर्तिताः - भट्टलोल्लटस्य उत्पत्तिवादः, भट्टनायकस्य भुक्तिवादः, शङ्कुकस्य अनुमितिवादः, अभिनवगुप्तस्य अभिव्यक्तिवादः। एतेषु भट्टनायकस्य भुक्तिवादमवलम्ब्य विचारोऽत्र प्रवर्तते। मम्मटेनोच्यते "न ताटस्थ्येन नात्मगतत्वेन रसः प्रतीयते नोत्पद्यते नाभिव्यज्यते" इति। एतेन शङ्कुकस्य अनुमितिवादस्य, भट्टलोल्लटस्य उत्पत्तिवादस्य, अभिनवगुप्तस्य च अभिव्यक्तिवादस्य निराकरणं भवति। भट्टनायकेन काव्ये अभिधामतिरिच्य भावकत्वभोजकत्वरूपौ द्वौ व्यापारौ परिकल्पितौ। भावकत्वं रसादिविषयं, भोजकत्वं च सहृदयविषयमिति। तन्मते संयोगपदस्य अर्थः भोज्यभोजकभावसम्बन्धः, निष्पत्तिपदस्य अर्थो भोगः आस्वादनं वा। अतो मतमिदं रसभुक्तिवाद इत्युच्यते। अस्य च भुक्तिवादस्य आधाररूपेण केचन सांख्यदर्शनं, केचन मीमांसादर्शनं, केचन वेदान्तदर्शनं, केचन शैवदर्शनं, अन्ये शैवमीमांसादर्शनं वा अङ्गीकुर्वन्ति। एतेषु विषयेषु विचारोऽत्र प्रस्तूयते।

कुञ्चीशब्दाः – भट्टनायकः, भुक्तिवादः, ध्वनिः, रसः, सहृदयः, भोजकत्वं चेत्यादयः।

****

रसनिष्पत्तिः संस्कृतकाव्यशास्त्रस्यात्यन्तमहत्त्वपूर्णविषयोऽस्ति। रसेतिहासारम्भो रसपरिभाषया तत्स्वरूपेण वा न हि, अपि तु रसनिष्पत्त्या प्रारभ्यते। संस्कृतकाव्यमवलम्ब्योपलब्धमादौ भरतनाट्यशास्त्रं विषयस्यास्य प्रबलप्रमाणम् अस्ति[1]। तद्रससूत्रप्रयुक्त-संयोगनिष्पत्तिशब्दयोः भारतीयदर्शनानुरूपिण्यो व्याख्याः समासाद्यन्ते।

भारतीयदर्शनग्रन्थेषु "संयुक्तव्यवहारहेतुः संयोगः" इत्युभयपृथग्द्रव्यसम्बन्ध्यसमानाधिकरणत्वं संयोगत्वम् उच्यते। कारणकार्यसम्बन्धः संयोगो नास्ति। पृथगस्तित्वसम्भवाद् भरतरससूत्रे निष्पत्त्यर्थम् उत्पत्तिरस्ति। भारतीय-दर्शनसम्प्रदायेषु कारणात् कार्योत्पत्तिचर्चायां चर्चितं यत् कारणस्य कार्येणाऽनन्यथासिद्धो नियतपूर्ववृत्तिसम्बन्धो भवति[2]। तथा कारणसामग्र्युपस्थित्या सहैव कार्योत्पत्ति-प्रतिबन्धकाभावोऽप्यावश्यकः; किन्तु भरतरससूत्रे प्रयुक्तः संयोगशब्दो दर्शनसंयोग-शब्दात् सर्वथा भिन्नोऽस्ति, तस्य विभावानुभावव्यभिचारिभाव-पदार्थत्वाभावात्। सार्द्धमेव तस्योदाहरणमाध्यमेन संयोगस्पष्टीकरणं त्विदमेवाभिव्यनक्ति यद् विभावादीनां

---

[1] विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद् रसनिष्पत्तिः। (ना० शा०, अध्यायः – ६, पृ० २२८)

[2] अन्यथासिद्धिशून्यस्य नियता पूर्ववर्तिता। कारणत्वं भवेत् . (न्या० सि० मुक्ता० ६)

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

परस्परसंयोगो नानाव्यञ्जनौषधिसंयोग इव पृथग्भावाऽसहोऽस्ति। एतदेव नाट्यशास्त्रे स्पष्टमुल्लिखितम्[3]। दर्शनसंयोगस्तु पृथग्द्रव्यविद्यमान-सम्बन्धोऽस्ति। एवं भरतस्य निष्पत्तिरपि दर्शनस्योत्पत्तिनिकषोपले नहि कर्षणीया। यतो हि घटनिर्मितिपूर्वं मृत्तिकादीनां विद्यमानत्वमिव निष्पत्तिपूर्वं विभावादयो नहि विद्यन्ते, न च रसो घटादिरिव दृग्गोचरः। अतो भरतस्य निष्पत्ति-शब्दस्पष्टीकरणमपि दार्शनिकप्रभावशून्यमस्ति। भरतकाले यद्यपि भारतीय-दार्शनिकचेतना स्वविकसितावस्थां नान्वभवत्, तथापि भरतः संयोगनिष्पत्तिशब्दयोर्व्याख्यां दार्शनिकरूपेण नाभिधाय लौकिकव्यवहारिकरूपाभ्यां सम्भवतोऽनेनैव कारणेन चकार यत् तत्काले दर्शनं जीवनाद् दूरमेव विकसदलक्ष्यत। डॉ. कान्तिचन्द्रपाण्डेयोऽपीदम् एवोल्लिखति यद् भरते कोऽपि दार्शनिकवादप्रभावो नहि परिलक्ष्यते'। [4] चिन्तन-सूक्ष्मदार्शनिकशैलीपरिचितैः विद्वद्भिरेतयोः शब्दयोर्दार्शनिकव्याख्या विभिन्नविद्वन्मत-भेदालोचनप्रेरणाभूता कृता। भट्टलोल्लटः, शङ्कुकः, भट्टनायकः, अभिनवगुप्तश्चेति चत्वारः प्रमुखाचार्या बभूवुः।

भरतरससूत्रस्य तृतीयप्रमुखव्याख्याता भट्टनायकोऽस्ति। पूर्वं भट्टलोल्लट-शङ्कुकाभिनवगुप्तैः रसस्योत्पत्त्यनुमित्यभिव्यक्ति[5]परकव्याख्या विभाविता। भट्टनायक एतानि मतानि निराकृत्य भुक्तिवादनामकं नवीनं सिद्धान्तं परिकल्प्य वक्ति। नहि रसः[6] प्रतीयते नोत्पद्यते नाभिव्यज्यते। स रसः स्वगत-परगत-प्रतीतौ विप्रतिपत्तीः प्रदर्शयति।[7]

लोचन[8]-अभिनवभारती[9] काव्यप्रकाशा[10] धारैरस्य विषये वक्तुं शक्यते यदनेन काव्येऽभिधामतिरिच्य भावकत्वभोजकत्वे द्वौ नवीनौ व्यापारौ परिकल्पितौ। भावकत्व-व्यापारकार्यं नाट्ये विभावादिकं सामान्यं विधाय भोजकत्वव्यापारेण सहृदयसामाजिकेभ्यो

---

[3] यथा हि नानाव्यञ्जनौषधिद्रव्यसंयोगाद्रसनिष्पत्तिस्तथा नानाभावोपगमाद्रसनिष्पत्तिः। यथा हि – गुडादिभिर्द्रव्यैर्व्यञ्जनै-रोषधिभिश्च षाड्वादयो रसा निर्वर्त्यन्ते, तथा नानाभावोपगता अपि स्थायिनो भावा रसत्वमाप्नुवन्तीति। (ना० शा०, अध्यायः – ६, २५१)

[4] But he has not accounted the appearance of all the constituents of aesthetic representation and philosophically for in the spectators consciousness, because he was primarily dram-aturgist and not a philosopher or prychologist (Comparative Aesthetics, P. 44)

[5] काव्यस्यात्मा स एवार्थस्तथा चादिकवेः पुरा।
क्रौञ्चद्वन्द्ववियोगोत्थः शोकः श्लोकत्वमागतः॥ (ध्वन्यालोकः, १/५)

[6] भट्टनायकस्त्वाह - रसो न प्रतीयते, नोत्पद्यते, नाभिव्यज्यते, स्वगतत्वेन हि प्रतीतौ करुणे दुःखित्वं स्यात्। स्वगतपरगतत्वादि च पूर्ववद्विज्ञेयम्। (नाट्यशास्त्रम्, अध्यायः – ६, अभिनवभारतीटीका, पृ. ६४१)

[7] ननूक्तं भट्टनायकेन- रसो यदा परगततया प्रतीयते तर्हि ताटस्थ्यमेव स्यात्। (शिवप्रसादद्विवेदिसम्पादितः ध्वन्यालोकः, लोचनटीका, उद्योतः-२, पृ. १९६)

[8] तत्राभिधायकत्वं वाच्यविषयं, भावकत्वं रसादिविषयम् .... निजचित्स्वभावनिर्वृतिविश्रान्तिलक्षणः परब्रह्मास्वादसविधः। (तत्रैव, पृ. १९७)

[9] तस्मात् काव्ये दोषाभावगुणालङ्कारमयत्वलक्षणेन नाट्ये चतुर्विधाभिनयरूपेण निविडनिजमोहसंकटतानिवारणकारिणा ..... भोगेन परं भुज्यत इति। (नाट्यशास्त्रम्, अध्यायः – ६, अभिनवभारतीटीका, पृ. ६४३ - ६४५)

[10] न ताटस्थ्येन नात्मगतत्वेन रसः प्रतीयते ... भोगेन भुज्यत इति भट्टनायकः। (काव्यप्रकाशः, पृ. १०६ - १०७)

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

रसभुक्तिमात्रमेवाऽस्ति। भोगोऽयमनुभवस्मरणाभ्यां विलक्षणो द्रुतिविस्तरविकासरूपो रजस्तमोवैचित्र्यानुविद्धसत्त्वमयचित्तस्वभावो निवृत्त्यानन्दरूपः परब्रह्मास्वादसहोदररूप एवं विश्रान्तिविगलितविभेद्यान्तरस्थिररूपोऽस्ति। संक्षेपेणेदमेव भट्टनायकरमविषयकमतं यत् संयोगपदस्य [11] अर्थो भोज्यभोजकभावसम्बन्धस्तथा निष्पत्तिपदस्य अर्थो भोग आस्वादनं वास्ति। अतो मतमिदं रसभुक्तिवाद उच्यते।

भट्टनायकरसव्याख्याया दार्शनिकाधारोऽस्ति विवादास्पदम्। केचन विद्वांसोऽस्य रससिद्धान्तस्य सम्बन्धं केवलमेकेनैव दर्शनेन मन्यन्तेऽपरे दर्शनद्वयेन दर्शनत्रयेण वा तदत्र प्रपञ्चः।

भट्टनायकभुक्तिवादाधारः सांख्यदर्शनम् –

अत्र पक्षे गोविन्दठक्कुर [12] -विश्वेश्वरपाण्डेय [13] - ए० शङ्करन् [14] -एस्० के० डे [15] आचार्यविश्वेश्वर [16] -आनन्दप्रकाशदीक्षिताः [17] सन्ति। इमे सांख्यदर्शनाधारेण प्रकृतिगुणानां सत्त्वरजस्तमसां प्रयोगेण सिद्धान्तमिमममामनन्ति। गणेशशास्त्री चापि अभिनव-भारतीपङ्क्तीः समाश्रित्य [18] भट्टनायकभोगव्याख्यां सांख्यदर्शनाश्रितां मन्यते[19]। सांख्यदर्शनानुसारेणेमे त्रयो गुणाः प्रतिव्यक्ति विद्यमाना भवन्ति; किन्तु सुखानुभूतिकाले सत्त्वगुणोद्रेको रजस्तमसी अभिभावयति। अयमेव भट्टनायकभोगः। त्रिगुणात्मकप्रकृतिप्रभाववशात् पुरुषोऽपि नानारूपैः अभिव्यज्यते। इमे गुणा भिन्ना अपि प्रदीपवत् प्रकाशं[20] जनयन्ति। बुद्धौ यदेन्द्रियैः विषयविशेष उपस्थाप्यते, तदैव पुरुषोऽपि तेन संयुनक्ति। बुद्धिप्रतिबिम्बितविषयाणां चेतनपुरुषारोपेण पुरुषस्तान् स्वसम्बद्धान्नवगच्छति। अयमेव पुरुपकृतविषयभोगो रसानुभूतावपि। विभावादिसाधारणीकरणभावकत्वव्यापार इव सत्त्वबहुलबुद्धिसमारोपितविभावरत्यादिभावसम्वलितः पुरुषस्यैव रत्यादिभावभोगोऽस्ति।

---

[11] भट्टनायकस्तु स्थायिनो विभावादीनां च भोज्यभोजकभावसम्बन्धाद्रसस्य निष्पत्तिर्भोग इति सूत्रार्थः। (रसचन्द्रिकायाम्, ४५)

[12] भोगश्च सत्त्वगुणोद्रेकात् प्रकाशते य आनन्दस्तत्त्वाख्यो. विवृणुते (प्रदीपे, का० प्र०, पृ० ६६) ।

[13] स्थायिनो भावकत्वव्यापारेण साधारणीकृतत्वात् सत्त्वादीनां त्रयाणामुद्रेके सुखदुःखमोहाः क्रमात् प्रकाशन्ते। उद्रेकश्च स्वेतरद्वयाभिभव इति सांख्यसिद्धान्तादिति व्याचख्यौ । (रसचन्द्रिकायाम्, पृ० ४६)

[14] For this conception of Bhoga Bhatta Nayaka oppears to have taken the the….. Sankhya philosophers.(Some concepts of Alankarashastra, p. 103)

[15] (a) Bhatta Nayaka seems to follow the Sankhya doctrine. S. K. De, C. Some problems of Sanskrit Poetics, p. 20)

(b) Bhatta Nayaka in his Peculiar theory of aesthetic engoyment (Bhoga) is subatantially following the teaching of Sankhya philosopher.(S. K. De, History of Sanskrit Poetics, Vol. II, P. 12)

[16] आचार्यविश्वेश्वरकृतहिन्दीव्याख्योपेतः काव्यप्रकाशः, १०७।

[17] आनन्दप्रकाशदीक्षितविरचितः रससिद्धान्तः, पृ० ८१ ।

[18] सत्त्वोद्रेकप्रकाशानन्दमयनिजसंविद्विश्रान्तिलक्षणेन परब्रह्मास्वादसविधेन भोगेन परं भुज्यत इति । (नाट्यशास्त्रम्, अध्यायः – ६, अभिनवभारतीटीका, पृ. ६४५)

(अभि० भा०, भा० १, ५० २७७)

[19] Bhatta Nayaka it seems, in his exposition of aesthetic (Bhoga) mainly follows the teaching of Sankhya philosophy.

(The philosophy of Aesthetic pleasure, P. 139)

[20] सांख्यकारिका-१३।

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

सत्त्वगुणस्य लघुप्रकाशकत्वाद् भोगोऽयं प्रकाशात्मिकैवम् अनुभूतिरस्ति। यस्यां सत्त्वधर्मसुखस्यैवानुभवो नहि रजस्तमःसन्निकर्षेण दुःखादीनाम्।

सांख्यदर्शनाश्रितस्य भट्टनायकसिद्धान्तस्य स्वीकारे इमा विप्रतिपत्तयः सन्ति –

(१) अभिनवगुप्तप्रस्तुतभट्टनायकसिद्धान्ते [21] "भोगः" अनुभवस्मृत्यादिज्ञानसामान्यरूपेभ्यो भिन्नः, एवं चित्तवृत्तिविस्तारविकासदशाभिर्युक्तो भवति। चित्तस्येमा दशाः सत्त्वरजस्तमसां नहि कारणं वक्तुं शक्यन्ते सत्त्वस्योद्रेकत्वात्।

(२) रसभोगाय प्रकाशानन्द इति कथनं सांख्यदृष्ट्यानुपपन्नं प्रकाशानन्दाय विशुद्धसत्त्वावकाशत्वात्, किन्त्वत्र रजस्तमोऽनुविद्धसत्त्वोद्रेकिचित्तनिरूपणमस्ति।

(३) रसदशायाः परब्रह्मास्वादसविधकथनमपि सांख्यदृष्ट्यानुपपन्नम् ।

(४) सांख्यदृशा रससंविद्विश्रान्तिरपि वैषयिकसंस्पर्शेन नहि सम्भविनी। सांख्ये प्रवृत्तिविकारभूतचित्तम् अनुभवादिसमस्तप्रक्रियाधारोऽस्ति, निःसङ्गश्च पुरुषः; किन्तु भट्टनायकमते रससिद्धान्तवर्णितसंविद्वैषयिकसंस्पृशान्नहि निःसङ्गः पुरुषः। संक्षेपेण भट्टनायकभुक्तिवादे सांख्यगुणवादप्रभावो रजस्तमोऽनुविद्धसत्त्वोद्रेकिचित्तविवेचनान्न ह्यग्रेसरः।

भट्टनायकभुक्तिवादाधारो मीमांसादर्शनम् –

आचार्याभिनवगुप्तो [22] लोचनाभिनव-भारत्योः[23] भट्टनायकं जैमिनिमतानुयायिनम् उक्त्वा मीमांसकभावनासिद्धान्तं तद्रसव्याख्याघटितं प्रतिपादितवान्। अतः पूर्वमीमांसाया भावनावाद एव प्रथमं प्रकाशतेऽत्र।

पूर्वमीमांसा-भावनावादः- भावना नाम भवितुर्भवनानुकूलो भावयितुर्व्यापार-विशेषः[24]। यज्ञेन स्वर्गप्राप्तिरिति सामान्यार्थः। भावनाक्रियावादिमीमांसको यज्ञेन स्वर्गो भावितो भवतीति वक्ति। क्रियैव भावना, सा द्विविधा[25] – शाब्दी, आर्थी च। शाब्दी भावना सा या लिङ्त्वांशेनोच्यते। लिङ्श्रवणेऽयं मां प्रवर्त्तयतीत्यतो मत्प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवानयमित्यस्य

---

[21] भाविते च रसे तस्य भोगो योऽनुभवस्मरणप्रतिपत्तिभ्यो विलक्षण एव द्रुतिविस्तर-विकासात्मा रजस्तमोवैचित्र्यानुविद्धसत्त्वमयनिजचित्स्वभावनिर्वृत्तिविश्रान्तिलक्षणः परब्रह्मास्वादसविधः। (शिवप्रसादद्विवेदिसम्पादितः, ध्वन्यालोकः, लोचनटीका, उद्योतः-२, पृ. १९७)

[22] न च निःश्वासेनान्ध इवादर्शः स इव चन्द्र इति कल्पना युक्ता। जैमिनीयसूत्रे ह्य व योज्यते, न काव्येऽपीत्यलम्। (तत्रैव, पृ. १७२)

[23] यत्तु भट्टनायकेनोक्तं सिद्धेरपि नटादेरङ्गत्वं व्रजन्त्यास्तत्पक्षेऽयमिति ... केवलं जैमिनिरनुसृत इत्यलमनेन। (नाट्यशास्त्रम्, तृतीयो भागः, अध्यायः – २७, कारिका-६, अभिनवभारतीटीका, पृ. ४८४)

[24] भावना नाम भवितुर्भवनानुकूलो भावयितुर्व्यापारविशेषः (अर्थसंग्रहे, पृ० २३)

[25] सा द्विधा - शाब्दी भावना, आर्थी भावना चेति । शाब्दी भावना तत्र पुरुषप्रवृत्त्यनुकूलो भावयितुर्व्यापारविशेषः। सा च लिङ्त्वांशेनोच्यते। लिङ्श्रवणेऽयं मां प्रवर्तयति, मत्प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवानयम्" इति नियमेन प्रतीतेः। यद्यस्माच्छब्दान्नियमतः प्रतीयते तत्तस्य वाच्यम्। यथा 'गामानय' इत्यस्मिन् वाक्ये गोशब्दस्य "गोत्वम्" । (तत्रैव, २३ - ३०)

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

नियमेन प्रतीतिः। अनेन शब्देन यन्नियमतः प्रतीयते तत्तस्य वाच्यं यथा गामानयेति वाच्यं गोशब्दस्य गोत्वं शाब्द्यां भावनायां साध्यविषये तिस्रोऽपेक्षा भवन्ति[26] - साध्यं, साधनम्, इतिकर्तव्यताञ्च। प्रयोजनेच्छाजनित-क्रियाविषयव्यापार आर्थी भावनालक्षणम्[27]। आर्थ्यां भावनायामपि [28] शाब्दीभावनावदेव साध्यसाधनेति-कर्तव्यताः अपेक्ष्यन्ते। यथा यजनक्रियायाः[29] साध्यं स्वर्गादयः। यज्ञं तत्साध्यस्य साधनं करणं वा। प्रयाजादयो यज्ञक्रियाकलापा इतिकर्तव्यताः ।

आचार्याभिनवगुप्तो लोचने [30] मीमांसाभावनां भट्टनायकरससिद्धान्तपक्षे चर्चयन् साध्यत्वेन रसं, साधनत्वेन व्यञ्जनाम्, इतिकर्तव्यतात्वेन गुणालङ्काराद्यौचित्यं स्वीकरोति। भट्टनायकः शब्दस्य व्यापारत्रयम् अभिधा-भावना-भोगीकरणानि मिनोति। तेषु [31] वाच्यालङ्कारादयोऽभिधाविषयरूपेणोपतिष्ठन्ते। अनेनैव भावनाव्यापारेण श्रृङ्गारादि-रससमूहो भावितो भोगीकरणरूपसिद्धिरुपयुक्तपुरुषे विशेषरूपेणानुभूयते ।

भट्टनायकभुक्तिवादो मीमांसकभावनापक्षदर्शनेन प्रतीयते यद् अत्र रसः साध्यं विभावादि साधनं तथा साधारणीकरणमितिकर्तव्यता इति; किन्तु अभिनवगुप्तेन यद्व्यञ्जनासाध्यं मन्यते तद् भट्टनायकमतेनानुपपन्नं, भट्टनायकेन व्यञ्जनाव्यापारस्यामान्यत्वात्। शाब्ध्यार्थीभावनारूपेण भट्टनायकसिद्धान्तालोचनेऽपि न रसस्य शाब्दी भावना युक्ता न चार्थी भावना, शाब्दीभावनायां शब्द-श्रवणादिनार्थस्य नियमेन प्रतीयमानत्त्वात्। यथा गोशब्देन गोत्वस्य; किन्तु रसप्रसङ्गे नहि शब्दश्रवणेन नियमतो रसप्रतीतिर्न हि रसो विभावादिवाच्यम् ।

भट्टनायकरससिद्धान्तार्थीभावनाऽपि न हि समीचीना, आर्थीभावनाया अर्थविषयकव्यापारत्वाद् यत्रोक्तं प्रयोजनस्य स्वर्गादिरूपस्य इच्छा रागविशेषः फलेच्छा-साधनमुपसंक्रामतीति न्यायेन। तेन च रागविशेषेण जनितो यो यागादिरागविषयः पुरुषस्य व्यापारविशेषः सार्थीभावनेत्यर्थः [32] । यथा

---

[26] सा च भावनांशत्रयमपेक्षते (१) साध्यम् (२) साधनम् (३) इतिकर्तव्यतां च । कि भावयेत् ? केन भावयेत् ? कथं भावयेत् ? इति । (तत्रैव, पृ. ३९)।

[27] प्रयोजनेच्छाजनितक्रियाविषयव्यापार आर्थीभावना । तत्रैव पृ. ४८)

[28] साप्यंशत्रयमपेक्षते - (१) साध्यम्, (२) साधनम् (३) इतिकर्तव्यतां च। किम्भावयेत् ? केन भावयेत् ? कथं भावयेत्? इति। (तत्रैव, पृ. ५२)

[29] तत्र साध्याकाङ्क्षायां स्वर्गादिफलं साध्यत्वेनान्वेति। साधनाकाङ्क्षायां यागादिः करणत्वेनान्वेति। इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां प्रयाजाद्यंगजातमितिकर्तव्यतात्वेनान्वेति। (तत्रैव, पृ. ५२)

[30] तस्माद्व्यञ्जकत्वाख्येन व्यापारेण गुणालङ्कारौचित्यादिकये-तिकर्तव्यतया काव्यं भावकं रसान् भावयतीति त्र्यंशायामपि भावनायां करणांशे ध्वननमेव निपतति। (शिवप्रसादद्विवेदिसम्पादितः ध्वन्यालोकः, लोचनटीका, उद्योतः-२, पृ. २०१-२०२)

[31] अभिधा भावना चैव तद्भोगीकृतमेव च।
अभिधाधामतां याते शब्दार्थालङ्कृती ततः॥
भावनाभाव्य एषोऽपि श्रृङ्गारादिगणोऽभवत्।
तद्भोगीकृतरूपेण व्याप्यते सिद्धिमान् नरः॥
(मधुसूदनशास्त्रिसम्पादितनाट्यशास्त्रम्, अध्यायः - ६, अभिनवभारतीटीका, पृ. ६४७)

[32] प्रयोजनस्य स्वर्गादिरूपफलस्य येच्छा रागविशेषः फलेच्छासाधनमुपसंक्रामतीति न्यायात्, तेन च रागविशेषेण जनितो यो यागादिक्रियाविषयः पुरुषस्य व्यापारविशेष साऽऽर्थी

स्वर्गादीच्छुको यज्ञादिव्यापारविशेषप्रवृत्तो जन एव न हि तथा काव्यपक्षेऽत्र सामाजिकस्येच्छाश्रयत्वान्नटादि-रङ्गमञ्चोपस्थित-पात्राणां व्यापारविशेषत्वाच्च। अत एव वक्तुं शक्यते यन्मीमांसाभावनावादे भट्टनायकभुक्तिवादो न हि सुचारुरूपेण घटते।

भट्टनायकभुक्तिवादाधारः - वेदान्तदर्शनम्

डॉ० राममूर्तित्रिपाठी स्वग्रन्थे रसविमर्शाख्ये साधयति यत् भट्टनायक-रसव्याख्यायामद्वैतवेदान्त-प्रभावोऽस्ति, तदत्र तर्काः-

लोचनाभिनवकाव्यप्रकाशेषूपलभ्यमानभोग-सिद्धान्ताधारेणाद्वैतवादभूमिका-स्थितोऽयं प्रतिभाति। काव्यप्रदीपस्य विख्यातप्रभाटीकाकारवैद्यनाथपायुगुण्डे प्रदीपकारसांख्यपरकोक्तिविपरीतं पूर्णतोऽद्वैत-वेदान्तालोकेन व्याकुर्वन् काव्यरसमात्मानन्देन सम्बन्धेन वक्ति यत्सत्त्वोद्रेकेन चैतन्यात्मकानन्दावरणं दूरीभवति तथा निरावरणं चैतन्यानन्दसंवलित-स्थायिभावस्य रसात्मकभोगो भवति।

भट्टनायकभुक्तिवादाधारः -शैवदर्शनम्

काव्यप्रकाशस्य हिन्दीव्याख्याकारो डॉ० सत्यव्रतसिंहो भट्टनायकरससिद्धान्तं शैवदर्शनाश्रितं मन्यते।

(क) महाशैवदार्शनिकाभिनवगुप्तेनेश्वरप्रत्यभिज्ञा अभिनवभारत्याम् अनेकस्थलेषु प्रतिपादिता - संविद्विश्रान्तिविमर्शरूपाऽहं रूपादेवानन्दमयः। भट्टनायकोऽपि भोगस्वरूपं दर्शयन् संविद्विश्रान्तिशब्दं प्रयुङ्क्ते।

(ख) रसव्याख्याप्रयुक्तसत्त्वरजस्तमः स्वरूपमीश्वर-प्रत्यभिज्ञाविशिष्टानुरूपमस्ति। किन्तु भट्टनायकभोग-सिद्धान्तः शैवदर्शननिकषोपले न हि तथ्यतामाप्नोति। शैवदर्शनमनुसृत्य सत्त्वरजस्तमसां परिणामसुखदुःख-मोहातिरिक्तं नान्यद् भोग इति। विषयविशेषा-नुभूतिस्वरूपभोगो विषयिविषयद्वैतबोधकोऽस्ति। किन्तु अभिनवगुप्तः परब्रह्मास्वादसहोदर इत्युक्त्वा गुणातीतं मन्यते। विश्रान्तिकथनेनेयं शैवभोगस्थितिर्नहि, अपि तु भोगस्थितिर्भवति। परं भोगस्तु केवलं निरपेक्षानन्दोऽस्ति, आत्मस्थात्, अतो नहि भट्टनायकभुक्तिवादः शैवदर्शनाश्रित इति।

भट्टनायकभुक्तिवादाधारः - सांख्यमीमांसादर्शने

पी० बी० काणेमहोदयो भट्टनायकरससिद्धान्ते सांख्यमीमांसादर्शनप्रभावं मन्यते[33]। अभिनवगुप्तः प्रस्तुताभिनवभारतीलोचनयोरुद्धरणाभ्यामेव मीमांसक-भावनावादाधारेण भट्टनायकसिद्धान्तं मीमांसाश्रितं भुक्तिवादं च सांख्याश्रितमङ्गीकरोति। भट्टनायकरस-व्याख्यायाः सांख्यमीमांसकतत्त्वे सम्भाविता विप्रतिपत्तयः पूर्वमेव कथितास्तदत्राऽपि घटन्ते।

भट्टनायकभुक्तिवादाधारः - सांख्यवेदान्तदर्शने

डॉ० कान्तिचन्द्रपाण्डेयः स्वशोधग्रन्थे स्वतन्त्रकलानाम्नि वक्ष्यमाणोक्तीभ्यां भट्टनायकं वेदान्तप्रभावितं स्वीकरोति।

(क) भरतनाट्यशास्त्रस्य सर्वप्रथमश्लोकस्य 'ब्रह्मणा यदुदाहृतम्' इत्यस्य वेदान्तानुरूपव्याख्यां तनोति।

भावनेत्यर्थः। (अर्थसंग्रहः, रामेश्वरभिक्षुकृतमीमांसार्थसङ्ग्रह-कौमुदी, पृ. ४८)

[33] "न च कल्पना युक्ता । जैमिनिसूत्रे ह्येव योज्यते न काव्येऽपीत्यलम्", इति । (पी० वी० काणे, संस्कृत काव्य शास्त्र का इतिहास, पृ. २८०)

(ख) विशुद्धशब्दप्राधान्यं प्रतिपादयति यत् केवलं वेदान्तप्रभाववशात् सम्भवति। भट्टनायकभोगस्तेन सांख्यानुसारी स्वीकृतः।

भट्टनायकभुक्तिवादाधारः शैवमीमांसादर्शने-

डॉ० प्रेमस्वरूपगुप्तो [34] भट्टनायकभावकत्वव्यापारं मीमांसाभावनावादप्रभावितं मन्यमानो वक्ष्यमाणतर्कैः तद्भोजकत्वव्यापारं शैवदर्शनाश्रितमवोचत्–

(क)भट्टनायकस्य कतिपयश्लोकाः शैवागमिकैरुद्धृताः।

(ख) शैवसिद्धान्तश्रितैव

(ग) ब्रह्मणा यदुदाहृतमित्यस्य व्याख्या शैवागमानुसारिणीत्यपि साधु। अत्र भोगशब्दस्य शैवदर्शनमनुश्रित्य व्याख्यायामनुपपत्तयः प्रदर्शिताः। "ब्रह्मणा यदुदाहृतम्" इत्यस्य व्याख्याप्रसङ्गेन कथयितुं शक्यते यद्यदि भट्टनायकदृष्टिः शैवी भवेत् तर्हि नाट्यशास्त्र-प्रथमश्लोकव्याख्यायां जगत्कल्पनाभागो निःसारो नेत्युच्येत। अभिनवगुप्तेन कृता भट्टनायकमतानां शैवाधारिणी टीका नहि पुष्टा, यतो हि यदि शैवदार्शनिकाचार्यमतं पण्डितराजजगन्नाथेन वेदान्तानुगुणं व्याख्यातं तर्हि शैवत्वादभिनवगुप्तोऽपि भट्टनायकव्याख्यां शैवानुरूपिणीं कर्तुं शक्नोति स्म। उद्धरणप्रस्तुतीकरणमप्यपुष्टं कस्याप्युद्धरणविशेषस्य कुत्रापि पुष्टये स्थापनत्वात्।

भुक्तिवादाधारमीमांसावेदान्तसांख्यदर्शनानि –

रसचन्द्रिकाकारः पण्डितविश्वेश्वरपाण्डेयो भट्टनायकरससिद्धान्तं भावनाधारेण मीमांसया, सत्त्वरजस्तमोगुणाधारेण सांख्येन, भोगाधारेण च वेदान्तेन मन्यते। अत्र सम्भाविता विप्रतिपत्तयः प्रतिपादिताः।

अतः सम्पूर्णविवेचनया संक्षेपेण वक्तुं शक्यते यद् भट्टनायकभुक्तिवादः सांख्यवेदान्तप्रभावित इति समीचीनं प्रतिभाति।

सहायकग्रन्थसूची

- काणे, पी. वी.। (प्रथमसंस्करणम्, १९६६)। *संस्कृत काव्यशास्त्र का इतिहास*। शास्त्री, इन्द्रचन्द्रः (अनुवादकः)। दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास।
- गुप्तः, प्रेमस्वरूपः। (१९६२)। *रसगङ्गाधर का शास्त्रीय अध्ययन*। आलिगडः : भारत प्रकाशन मन्दिर।
- पाण्डेयः, कान्तिचन्द्रः। (प्रथमसंस्करणम्, १९७८)। *स्वतन्त्रकलाशास्त्र*। वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।
- मम्मटः। *काव्यप्रकाशः* (विश्वेश्वरसिद्धान्तशिरोमणि-कृतहिन्दीव्याख्यासहितः। (२०२१)। नरेन्द्रः (सम्पा.)। वाराणसी : ज्ञानमण्डल लिमिटेड।
- लौगाक्षिभास्करः। *अर्थसंग्रहः*। (२००९)। मुसलगाँवकरः, राजेश्वरशास्त्री (सम्पा.)। वाराणसी : चौखम्भा संस्कृत संस्थान।
- अभिनवगुप्तः। (१९६०)। *अभिनवभारती के तीन अध्याय* (प्रथम द्वितीय तथा षष्ठ)। नगेन्द्रः (सम्पा.)। दिल्ली : हिन्दी विभाग, हिन्दी विश्वविद्यालय।

[34] रसगङ्गाधर का शास्त्रीय अध्ययन, पृ०, १६२-१६५।

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

- भरतमुनिः । (१९८१) । नाट्यशास्त्रम् (तृतीयो भागः) । शास्त्री, मधुसूदनः (सम्पा.) । वाराणसी : वाराणसी-हिन्दु-विश्वविद्यालयः ।
- आनन्दवर्धनः । (१९९८) । *ध्वन्यालोकः* । दाहालः, लोकमणिः (सम्पा.) । दिल्ली : भारतीय विद्या प्रकाशन ।
- आनन्दवर्धनः । (२०१५) । *ध्वन्यालोकः* । द्विवेदी, शिवप्रसादः (सम्पा.) । वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।
- पाण्डेयः, विश्वेश्वरः । (१९८३) । रसचन्द्रिका । भण्डारी, विष्णुप्रसादः (सम्पा.) । वनारस : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस ।
- भरतमुनिः । (१९७१) । नाट्यशास्त्रम् (अभिनवगुप्तप्रणीताभिनवभारतीसहितम्, तस्य प्रथमो भागः) । शास्त्री, मधुसूदनः (सम्पा.) । वाराणसी : काशीहिन्दूविश्वविद्यालयः ।
- भरतमुनिः । (१९८९) । नाट्यशास्त्रम् (सटिप्पण-नाट्यचन्द्रिका-हिन्दी-व्याख्यासहितम्- प्रथमो भागः) । रस्तोगी, सुधी (सम्पा.) । वाराणसी : कृष्णदास अकादमी ।
- भट्टाचार्यः, विश्वनाथपञ्चाननः । (२०१४) । न्यायसिद्धान्तमुक्तावली । शास्त्री, नारायणचरणः; शास्त्री, श्वेतवैकुण्ठः (सम्पा.) । वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।